

ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ НОРМАТИВНОГО ВИБОРУ

В оцінці фізичних явищ багато залежить від точки зору науковця. Якщо це важливо для фізичних явищ, то це тим більше важливо для вивчення суспільно-політичної й соціо-психологічної реальності. Успіх на факт цього парадоксу в правовому полі звернув увагу Ф. Коє. "Спостереження за тим, з якою наполегливістю сторонами в суді нерідко на підставі одних і тих самих фактів відстоюється істинність прямих протилежних суджень, підводить ... до думки про парадоксальність судової логіки" [Цит. за 15, с. 136]. "Точка зору" впливає й на нормативний вибір особистості. Вплив індивідуально-особистісних психологічних особливостей на прийняття людиною рішення, пов'язаного з нормативним вибором, є основним питанням, що розглядається в даній роботі.

Історичний досвід свідчить, що практично в будь-якому суспільстві існують люди, не згодні з чинними соціальними нормами. Норми заперечують, вони не виконуються, їх намагаються поліпшити, змінити, замінити, переглянути, виправити, а нові покоління повторюють попередні у своєму пошуку.

Якщо за основу логічного поділу взяти таку ознаку, як ставлення громадян до чинних правових норм, то матимемо 4 групи. Це громадяни: а) законослухняні; б) які порушують закон, зневажають правові норми; в) які прагнуть змінити правові норми, якщо вони їх не влаштовують; г) які намагаються обійти закон, формально не порушуючи правових норм.

Феноменологія цих груп досліджується, а ось онтологічні підстави залишаються за рамками вивчення. Психологічне поле дослідження тут може бути подано як макropідстава, під якою можна розуміти ментальність, і як мікropідстава, тобто індивідуально-особистісне ядро.

Ментальність складається, по-перше, з низки загальнолюдських цінностей (деяких чи всіх); по-друге, з ціннісних норм, що залежать від рівня соціального розвитку суспільства й місця в ньому індивіда; по-третє, з комплексу ціннісних орієнтацій, властивих тій етнічній групі, до якої людина належить.

Особливе місце в ментальності займають корпоративні цінності й норми, що пов'язано з поширенням корпоративної культури на досить великі верстви населення. "Корпоративна культура – засвоєні й засто-

совувані членами організації цінності й норми, що одночасно вирішальним чином визначають їх поведінку” – таке визначення дають фахівці з теорії управління [18, с.51]. Так, Організація Об'єднаних Націй у останні роки є одним з головних пропагандистів ідей корпоративної соціальної відповідальності [3; 4].

Розгляньмо складники ментальності детальніше.

Такий ціннісний рівень, як загальнолюдські цінності, у радянської людини не культивувався, а, навпаки, всіляко принижувався. Інтереси й цінності могли бути тільки класовими в тому смислі, як вони розумілися офіційною політичною доктриною. Тому сьогодні їх “популяризації” приділяється особливо пильна увага навіть на державному рівні. 21 березня 2002 р. прийнято Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тотальної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій”, у якому, зокрема, сказано: “Міністерству освіти і науки України, Державному комітету України у справах релігій разом з Академією педагогічних наук України за участю церков і релігійних організацій розробити пропозиції щодо впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес та подати їх у встановленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України” [13, ст.555]. В Указі Президента України Л.Д.Кучми від 15 березня 2002 р. “Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя” впровадження загальнолюдських цінностей у формуванні єдиної комплексної системи забезпечення захисту моральних засад та утвердження здорового способу життя розглядаються як першочерговий захід у боротьбі зі злочинністю й порнографією [12, ст. 563]. У ст. 56 Закону України “Про освіту” говориться, що працівники освіти повинні не тільки вчити, а й бути прикладом моралі в освіті, тобто “настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, відданості, патріотизму, гуманізму, доброти, стриманості, працелюбства ... інших добродієностей; виховувати у дітей та молоді повагу до батьків, жінок, старших за віком, народних традицій і звичаїв, національних, історичних, культурних цінностей України, її державного і соціального устрою, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища країни; готувати учнів та студентів до свідомого життя в дусі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами; додержувати педагогічної етики, моралі, поважати гідність дитини, учня, студента; захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного чи психічного

насильства, запобігати вживанню ними алкоголю, наркотиків, іншими шкідливим звичкам” [14, ст.84].

Сучасні філософи вважають основним формоутворюючим чинником будь-якої культури, а також ментальності соціальний порядок, який базується на тому чи іншому типі соціальної солідарності (меморіальному, актуальному, прогностичному) [17, с.168, 169]. Меморіальний тип характерний для суспільств із домінуючими традиціоналістськими підставами консолідації – етичними, релігійними, міфологічними; актуальний – насамперед для суспільств буржуазного типу, що живуть сучасними політико-економічними турботами; прогностичний тип сьогодні найбільше виявляється у формах консолідації націй (у сучасному геополітичному розумінні цього терміна). Похідний від типу солідарності суспільний порядок, що домінує в даному суспільстві, не обов'язково виражається в якихось специфічних політичних формах, хоча почасти впливає й на них. Тут мається на увазі загальна сукупність норм суспільного й особистого буття, що може бути більш традиціоналістською чи ліберальною, тотальною чи теократичною і т.п., що цілком можна застосувати до визначення загального типу культури, характерної для певного співтовариства. Підтримка цього соціального порядку, його маніфестація в різних “культурних текстах” інтелектуальної, художньої, ідеологічної й іншої тематики, а також його відтворення в соціокультурних встановленнях і нормах існування наступних поколінь і є, власне кажучи, культурним життям суспільства.

Загальні уявлення про вітчизняний менталітет наголошують на орієнтації людини на колектив, у той час як американець поводить незалежно і схильний керуватися скоріше особистими інтересами, аніж волею колективу. Особливе місце в масовій свідомості починає посідати корпоративна культура, що організує досить великі прошарки населення. Кожна особа у своєму житті входить у ті чи інші групи людей: вона живе в родині, має друзів, оточена сусідами, працює або служить у якій-небудь організації, де її оточують колеги, може бути членом політичної партії, профспілки тощо. Кожна з цих груп має свої писані й неписані норми, які вона більш-менш жорсткими способами й засобами нав'язує своїм членам. Наприклад, працівники банку у всіх країнах одягають на роботу ділові костюми, військові – мундири, панкам притаманне строкате вбрання, однак будь-який одягу формується за певними правилами. Усяка група, крім того, складається зі статусних позицій, які нав'язують людям відповідні правила поведінки, дають якісь права. Є такий вираз: “статус зобов'язує”. Стиль поводження й одяг жінки в ролі молодої дружини, матері, бабусі чи керівниці

фірми можуть дуже різнитися. Група має владу над своїми членами і виявляє її або через заохочення за підпорядкування своїм вимогам (грошова премія, подарунок, просування по службі, просто мовчазне схвалення чи захоплення), або через примушення за допомогою негативних санкцій. Так, люди, які вдягаються всупереч нормам групи, можуть стати предметом глузувань.

До індивідуально-особистісних особливостей включаємо: а) стать (сучасні філософи використовують термін "гендер", який, можливо, є більш науково-корректним аніж "стать", бо останій разом із соціальними й психологічними відмінностями включає й фізіологічні аспекти); б) характер і тип міжособистісної взаємодії; в) психологічний склад особистості; г) психологічний тип самовизначення особистості.

Стать (гендер) людини суттєво впливає на нормативний вибір. Традиційно вважається, що жінки обережніші чоловіків і не вдаються крайностей, прямій загрози життю і здоров'ю – як своєму, так і інших людей, не порушують відкрито основних соціальних норм. Відповідно до еволюційної теорії статі В.А.Геодакяна стабільність, властива жінкам на психологічному рівні, виражається в тому, що порівняно з чоловіками їм більше притаманні консервативність, терпіння, здатність до виконання монотонної, одноманітної роботи [2, с.88]. У психологічних класифікаціях пропонується наступна статево-рольова ідентифікація особистості, пов'язана з керівною посадою жінки [8, с.50]: маскулінна особистість виявляє авторитарний стиль; фемінна – ліберальний; андрогенна – демократичний. У трудовій діяльності істотну роль відіграє погодженість планів – об'єктивного (документального) й суб'єктивного (уявлення особистості про обов'язки), і от саме цей аспект, треба зауважити, вивчається невиправдано недостатньо.

Характер людини і тип міжособистісної взаємодії у буденному житті мають досить велике значення, але з погляду закону, за своєю суб'єктивною природою несумісність характерів не є вагомою підставою як для обґрунтування прийнятого рішення, так і для звільнення людини з роботи. Так, за останні 5 років у Франції тільки 2 судових рішення визнали правомірність подібих звільнень. У липні 1998 р. касаційний суд виправдав звільнення тим, що несумісність характерів між службовцем і його начальником призвела до значного погіршення роботи всього відділу. А в липні 2000 р. суд узяв до уваги, що постійні сварки службовця з колегами не дозволяли складати щоденних графіків роботи. В обох судових розглядах підприємству-

відповідачеві довелося висунути виробничі, а не суто психологічні аргументи [Див.: 7, с.84].

У психологічній науці широко представлена точка зору на те, що є постійні психологічні особливості, характеристики особистості, які можна враховувати, передбачувати, прогнозувати, уникати, але побороти чи змінити їх неможливо. Ф.Лелор описує 10 типів проблемних особистостей, доповнюючи свою класифікацію порадами щодо спілкування людей на підприємстві. За його класифікацією умовні назви типів: депресивний, самозакоханий, комедіант, манакальний, неспокійний, шизоїд, параноїк, залежний, пасивно-агресивний, ухиляний. Кожному з них властиві свої форми поведінки й особливості нормативного вибору [7, с.83]. У психологічній теорії існує ще велика кількість подібних класифікацій людей за їх психологічними особливостями, які зумовлюють їх поведінку й нормативний вибір. Це, наприклад, класифікація К. Леонгарда за акцентуацією [6].

Проблема складних особистостей, як і будь-яка інша, багатогранна і її джерелом не обов'язково є вроджений характер людини. Її поведінка й нормативний вибір можуть відбивати внутрішню незадоволеність умовами життя, роботою. А.Маслоу, фундатор гуманітарної психології, окреслив 5 рівнів універсальних потреб, які людина прагне реалізувати у своєму житті. Задоволення кожної з них стає можливим тільки після задоволення потреби нижчого рівня. Якщо посада, умови життя чи обстановка в колективі не дозволяють людині реалізувати свої професійні потреби, свідомо чи несвідомо вона може виразити це у формі конфліктної поведінки. Наведемо ієрархію потреб за А.Маслоу від вищого рівня до нижчого:

- 5) потреба самореалізації (розвиток індивідуального потенціалу);
- 4) потреба визнання (відчуття підтримки і схвалення, одержання винагороди);
- 3) потреба належності до визначеної групи (спільна робота, неформальні заходи з колегами);
- 2) потреба стабільності (гарні економічні показники підприємства, гарантія зайнятості);
- 1) першочергові потреби (прийнятні умови роботи, пристойна заробітна плата) [Див. 19, с.481-483].

Встановлення психологічного типу самовизначення особистості дозволяє досить чітко прогнозувати процес нормативного вибору людини. У психології існує точка зору на тотожність самовизначення обраної ролі [11, с.151]. На наш погляд, таке визначення неспівмірно у ньому дефінієндум більший за дефінієнс, бо тут самовизначення не-

минуче обмежується рамками ситуації, а світогляд людини не вміщується в коло дослідження.

Психологічна підстава запропонованої нами типології – це сам провідний мотив і об'єкт його спрямованості: на себе або на навколишній світ [9; 10]. Звернімо увагу на те, що ця типологія відрізняється від класифікації [1, с.7], по-перше, тим, що елементи, що стосуються одного типу, на відміну від елементів одного класу, не обов'язково володіють однією загальною ознакою, а можуть бути зв'язані низкою пересічних схожостей, що в логічній семантиці прийнято називати "родовими схожостями", по-друге, – що підтипи, на відміну від підкласів, можуть виділятися за різними ознаками, що в логіці йменується "підставами поділу". Найбільш важливою особливістю типології є використання еталонів як штучно сконструйованих моделей, що називаються "ідеальними типами".

У виконавчому типі самовизначення пізнавально-перетворюючий мотив не представлено як провідний, змістоутворюючий. У пізнавальному типі самовизначення він є змістоутворюючим для особистості, спрямований на навколишній світ, у типі, що саморозвивається, – на себе як цілісну особистість. Самовизначенню гравця характерний цей мотив як змістоутворюючий, але він обмежений лише пізнавальною стороною. Мотиваційна відмінність гравця є гра собою як особистісний зміст, як освоєння можливості виявити свій образ у різних ракурсах, а також оволодіння інтелектуальним і фізичним просторами одночасно.

Тип самовизначення виконавця характеризується тим, що людина приймає чужі цілі як свої. Сутність реалізації такого способу життя є звільнення від проблем гуманітарних, морально-етичних, філософських, що, однак, аж ніяк не знімає суб'єктивно-психологічні проблеми особистості. Для людини з виконавським типом самовизначення втрата цілей, що приймалися, найчастіше не є пунктом, з якого починається болісна розумова робота з розроблення власних цілей, з пошуку своєї глибинної сутності в момент зустрічі з реальним світом, а пунктом, який призводить до хаотичного руху в середовищі, що сприймається як ентропійний простір, поки не відбудеться зустрічі з новим об'єктом цілевстановлення.

Пізнання навколишнього світу може бути як дійсно пізнанням, так і шляхом у самостійно сконструйований простір, вигаданий світ, якщо особистість пізнавального типу самовизначення зневажає цінностями суспільства. Таке зневажливе ставлення пов'язано або з неможливістю (невмінням у першу чергу і страхом – як наслідком цього невміння) вийти в дійсний простір самовизначення, або з протиставленням себе

всьому суспільству з традиційними для нього нормами й моральними принципами.

Саморозвиваючий тип самовизначення віддає перевагу вдосконаленню самого себе. Особистісні досягнення в розвитку мислення – це головне, що зумовлює сенс життя.

Й останній тип самовизначення – гравець, який завдяки власному мисленню стає на якийсь час господарем життєвих ситуацій, підкоривши свої почуття волі. Але йому необхідний глядач, бо гра без останнього позбавлена гостроти, без нього нема кому оцінити її, захоплюватися нею й аплодувати їй. У той же час “участь” глядача у грі несе в собі дестабілізуючий момент, пов'язаний з можливістю зруйнувати створений гравцем сценарій. Інтелектуальна гра може перейти в рукопашний двобій. Подібна ситуація характерна для будь-якого граючого індивіда: коли мистецтво як “штучність” стає самим життям, гравець приречений на фізичну смерть (що ми й бачимо у творах О.Уайльда [16, с.104] та й у самій його біографії).

Класифікація ігор П.Г.Щедровицького вміщує наступні види ігор: play – дитяча гра без правил, game – спортивні ігри за формальними правилами, performance – гра собою – ось всеохоплююча класифікація ігор, у яку вкладаються всі ігрові прояви людини [20, с.3]. У світогляді особистості можуть переважати міфологічні, релігійні, філософські, поетичні, наукові підстави [5, с.25], і кожна з цих сфер може бути виражена ігровим змістом. Грати можливо в “нового” росіянина (чи українця), вченого, “крутого”, бізнесмена, викладача, адвоката, главу ім'я, матір, чоловіка, турботливого друга тощо. Не можна заперечувати наявність ігрового контексту в діяльності й особистісній самореалізації людини бо подібна спроба грубо суперечила б реальності. Однак це не значить, що, вивчаючи цей феномен, необхідно розцінювати його як щось неминуче, обов'язкове, іманентно властиве особистості, що характерно саме для сучасного етапу розвитку психологічної науки. Занадто часто припускається поширена логічна помилка в доведенні такі використовувані словосполучення, як “наукою доведено”, “науково обґрунтовано”, “наукою встановлено”, сприймаються читачем як істина в останній інстанції, хоча, власне, доведення як такого немає, а присутні лише фрази, що замінюють його.

Таким чином, окреслені типи самовизначення полегшують подальший аналіз процесу нормативного вибору, показують можливі варіанти самовизначення у площині життєвої діяльності і варіативні особистісних змістів, що зумовлюють нормативний вибір.

Вирішення проблеми інваріантного ставлення до чинних правових норм поза тоталітарним тиском може бути знайдено в комплексному

дослідженні філософського, психологічного та юридичного шарів, а зроблений нами аналіз складників нормативного вибору є кроком до подальшого її розгортання.

Список літератури: 1. Бродский А. И. Обоснование морали в русской философии XIX-XX веков (Логико-эпистемологические аспекты); Автореф. дис. ... д-ра филос. наук. – Спб., 2000. – 39 с. 2. Геодакян В.А. Теория дифференциации полов в проблеме человека // Человек в системе наук – М.: Наука, 1989. – С. 78-92. 3. Казакевич Г. Социальная ответственность: новые требования к бизнесу в постиндустриальную эпоху // Персонал. – 2002. – № 3. – С. 74-78. 4. Колпаков В. Корпоративная культура и человек // Персонал. – 2002. – № 2. – С.39-41. 5. Кривега Л.О. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства: Автореф. дис. ... д-ра. філос.наук. – Харків, 1999 – 30с. 6. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К.: Вища шк., 1989. – 375 с. 7. Лисовая И. Сложный характер подчиненного: главная боль или головоломка? // Персонал. – 2002. – № 2. – С.82 – 85. 8. Ложкин Г., Дорошанко Н. Руководитель мужчин, руководитель женщины // Персонал. – 2002. – № 2. – С.47-52. 9. Невельская-Гордеева Е.П. Художественное воплощение в мировой литературе психологических техник самоопределения личности // Наук. зап. Харків. держ. пед. ун-ту. Сер.: Літературознавство: Вип. 1 (6). – Харків: Харків. держ. пед. ун-т, 1997. – С.70-79. 10. Невельская-Гордеева Е.П. Типология самореализации личности в трудовой деятельности // Проблема человеческого фактора в массовой культуре. – Харьков, 1990. Деп. во ВНИИТЭ, N 57-ТЭ – С.147-156. 11. Петровский А.В. К проблеме самоопределения личности в группе // Тезисы докл. к XX Междунар. психолог. конф. – М.: 1972 – С.149-154. 12. Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя: Указ Президента України Л.Д.Кучми № 258/2002 // Офіц. вісн. України. – 2002 – № 2. – Ст. 563. 13. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків порушення прав церков і релігійних організацій: Указ Президента України Л.Д.Кучми, № 279/2002 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 12. – Ст. 555. 14. Про освіту: Закон України № 100/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 21. – Ст. 84. 15. Титов В.Д. Судова логіка в контексті гіпотези правового поля у Фелікса Коена // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2002. – № 2. – С.133 – 144. 16. Уальд О. *Избранное*. – Свердловск: Изд-во Свердлун-та, 1990. – 388 с. 17. Флиер А.Я. Социальный опыт как основа функционирования и исторического воспроизводства сообщества // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 1. – С.166 -183. 18. Хентце Й. Теория управления кадрами в рыночной экономике. – М.: Междунар. отношения, 1997. – 662 с. 19. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности: Основные положения, исследования и применение. – Спб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с. 20. Цедровицкий П.Г. К анализу топика организационно-деятельностных игр. – Пушкино: 1987. – 44 с.

Надійшла до редакції 02.09.2003 р.

З М І С Т

Лозо В.И.	Развитие правового регулирования экологии городов в программах Европейского Союза об охране окружающей среды.....	3
Шигаль Д.А.	До питання розробки інституту мирових суддів у процесі підготовки судової реформи 1864 р. в Російській імперії.....	12
Шевченко О.І.	З історії створення і діяльності революційних трибуналів в Україні: до постановки проблеми.....	17
Чуйко З.Д.	Національна безпека у світлі втілення національних інтересів: конституційний аспект.....	25
Скібіна О.О.	Конституційні гарантії права громадян України на участь в управлінні державними справами.....	31
Серьогіна С.Г.	Порядок формування уряду за різних форм правління.....	37
Челомбiтько Л.В.	Організаційно-правові форми реалізації принципу гласності в місцевому самоврядуванні в Україні.....	47
Любченко П.М.	Громадянська активність – основа розвитку місцевого самоврядування в Україні.....	53
Кібенко О.Р.	Глобальна реформа корпоративного права ЄС.....	62
Яроцький В.Л.	Механізм цивільно-правового регулювання відносин у сфері випуску й обігу цінних паперів: особливості і співвідношення з іншими засобами правового впливу.....	71
Полтавський О.В.	До питання про представницьку природу відносин у договорі морського агентування..	77
Сидельников Р.Н.	Самозащита гражданских прав: ретроспективный взгляд и виды на будущее.	82
Кудрявцева В.В.	Інвестиційне законодавство України: напрямки вдосконалення.....	89
Гусаров К.В.	Суб'єкти права апеляційного оскарження в цивільному процесі.....	94
Ярошенко О.М.	Щодо вдосконалення актів Президента України у сфері регулювання соціально-трудових відносин.....	101
Прилипко С.М.	До питання предмета права соціального забезпечення.....	106
Шульга М.В., Уркевич В.Ю.	Правові аспекти фермерського землекористання.....	112
Лісова Т.В.	Землеустрій як правова форма розмежування земель.....	119
Лейба Л.В.	Земельно-правові спори в процесі аграрних перетворень.....	125
Анисимова А.В.	Субъектный состав естественного экологического права.....	132
Соколова А.К.	Щодо питання про поняття рослинного світу.....	140

Коваленко Л.П.	Система і перспективи правового становища органів управління у сфері екології і природних ресурсів.....	146
Устименко В.В.	Звільнення від кримінальної відповідальності й покарання на підставі акта про помилування.....	154
Шилін М.О.	Співвідношення допиту й оперативного опитування: теоретичний і практичний аспекти.....	161
Мірошников І.Ю.	Процесуальне положення прокурора в апеляційному суді.....	169
Галан В.О.	Міжнародне правонаступництво України стосовно громадянства колишнього СРСР...	174
Касинюк О.В.	Процедура оскарження в міжнародному кримінальному суді.....	179
Гончаренко Е.А.	Принципы международно-правового статуса беженцев.....	187
Мирошниченко О.А.	Эвтаназия – проблема международно-правового и национально-правового регулирования.....	194
Невельська-Гордєєва О.П.	Психологічне підґрунття нормативного вибору.....	202

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Випуск 65

Відповідальний за випуск проф. *М.І. Панов*
Редактор *Г.М. Соловійова*
Коректор *Н.Г. Залюбовська*
Комп'ютерна верстка *Г.Л. Остроградський*

В збірник печатаються наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії і історії держави і права, конституційного і державного будівництва, громадянського, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального права, кримінального і громадянського процесів, криміналістики, питанням боротьби з преступністю.

Розрахований на вчених, викладачів, аспірантів, студентів і практичних працівників, зацікавлених правовою тематикою.

Статті в збірник печатаються на мові авторів.

План 2004, поз. 101.

- Підп. до друку 17.11.2003. Формат 84x108¹/₃₂. Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 13,09. Облік.-вид. арк. 13,63. Вид. № 8. Тираж 300 прим. Зам. № 1881. Ціна договірна.

Редакція Республіканського міжвідомчого
наукового збірника "Проблеми законності"
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77

Друкарня

Національної юридичної академії України
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77